

HELYNEVEINK ÉRDEKESSÉGEI, TANULSÁGAI,
NÉPI MAGYARÁZATAI

HELYNEVEINK ÉRDEKESSÉGEI, TANULSÁGAI, NÉPI MAGYARÁZATAI

Egy pályázat legjobb darabjai

Válogatta és szerkesztette
BALÁZS GÉZA ÉS GRÉTSY LÁSZLÓ

ANYANYELVÁPOLÓK SZÖVETSÉGE
TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2013

Válogatás a Nemzeti Erőforrás Minisztérium
és az Anyanyelvapolók Szövetsége anyanyelvi pályázataiból,
13. kötet

Szerkesztette
BALÁZS GÉZA és GRÉTSY LÁSZLÓ

NEMZETI ERŐFORRÁS MINISZTERIUM

ANYANYELVÁPOLÓK SZÖVETSÉGE

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

MAGYAR MŰVÉSZETI AKADÉMIA

© A szerzők, 2013
© A szerkesztők, 2013

ISBN 978-615-5219-37-5

Kiadja az Anyanyelvapolók Szövetsége és a Tinta Könyvkiadó
1116 Budapest, Kondorosi u. 17.

Tel.: (1) 371-0501; e-mail: info@tintakiado.hu

Honlap: www.tintakiado.hu

A kiadásért felelős: Kiss Gábor,

a Tinta Könyvkiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Szabó Mihály

Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika

Borítóterv: Temesi Viola

RÁCTEMPLOM, PUSZTASZENTEGYHÁZ, TEMPLOMHELY

Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi
neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére

*hol szinte a Ráczoknak lakások és templomok volt
– azért egy hegy Szentegyház hegynek neveztetik¹*

BEVEZETÉS

A földrajzi nevek és a régészet kapcsolatával, a helynevek fontosságával a régészeti kutatásban már többen foglalkoztak (pl. TORMA 1981; l. még újabban: HOFFMANN 2001: 50). Az általános ismeretekén túl több, régészeti vonatkozású helynév összegyűjtésére is sor került, amelyek egy-egy jellegzetes lelőhelytípust jelölnek (pl. Leányvár: őskori földvár; Öttevény: római út; l. TÓTH 1977; TORMA 1999). Bizonyos helynevek közelében a hozzájuk kapcsolódó hagyomány folytán gyakran találhatók régészeti lelőhelyek (pl. a Harangos-kút helynevek gyakran elpusztult középkori faluhelyek közelében fekszenek; vö. TORMA 1978; TORMA 1997).

A régészeti szempontból jól hasznosítható dűlőnevek közé tartoznak azok a nevek, amelyek elpusztult középkori településekre utalnak, vagy úgy, hogy magukban hordozzák az egykori település nevét (pl. Szentmártoni-dűlő), vagy úgy, hogy név nélkül, általánosságban utalnak középkori lelőhelyre (pl. Faluhelyi-dűlő). E dűlőnevek hasznosíthatóságának kérdésével a középkori településtörténeti kutatásban több cikk is foglalkozott módszertani szempontból (WEIDLEIN 1935; GAÁL-KŐHEGYI 1974), a török hódoltság idején elpusztult települések dűlő- vagy határrésznevekben fennmaradt emlékeire legújabban Szabó József hozott számos példát (SZABÓ 2008: 69–77). Az egyedi példákra épülő munkák közül kiemelendő Wicker Erika írása, aki a mai Bács-Kiskun megye területéről 32, középkori faluhelyre utaló helynevet gyűjtött össze és elemzett régészeti adatok bevonásával (WICKER 2006). Jellemző, hogy bár cikke címében faluhelyek szerepelnek, valójában minden esetben templomokra utaló (nemzetiségi, német és szerb) helynevekről van szó (crkve, klisza, gradina, klostr).

¹ Az udvari előjárók leírása a Felsőpélpusztán fekvő középkori templomhelyről. Vö. GAÁL-KŐHEGYI 1977: 319.

Középkori településeink jelentős része rendelkezett pusztulása előtt templommal, általában ezek voltak a települések egyetlen, maradandó anyagból emelt épületei. Pusztulásuk után sokáig hirdették még a nyom nélkül eltűnt falvak emlékét, s gyakran dűlőnevekké is váltak. A névtani kutatás máig adós vele, hogy számba vegye, melyek azok a dűlőnevek, amelyek kétséget kizáróan, minden esetben középkori templom helyére utalnak, s hogy e földrajzi neveket csoportosítsa típusaik alapján. Az elpusztult településeket, templomokat kutató régészet művelői – bár a földrajzi névgyűjtések bőséges adatait és a bennük található néphagyományokat is rendre beépítették településtörténeti adattáiraikba – nem kísérelték meg, hogy módszertani fogódzókat nyújtsanak az elpusztult templomok kutatása (idegen eredetű szóval egyházi topográfia) és a toponímia kapcsolatához. Mára általánossá vált az a megállapítás, hogy az interdiszciplináris kutatások nélkülözhetetlenek a középkori településtörténet kutatásában, így véleményem szerint minél több elméleti – esetünkben névtani – alapvetésre van szükség ennek elősegítéséhez.

Írásomban arra teszek kísérletet, hogy egy kiválasztott, általam jól ismert, régóta kutatott mintaterület – a középkori Tolna megye – példáján keresztül számba vegyem a középkori templomokra utaló dűlőneveket, rendszerezem névadási típusaikat, bemutatva a földrajzi nevek mögött megbúvó egykori települések templomaira vonatkozó középkori és újkori forrásokat, valamint régészeti ismereteket. Munkám során nem elégedtem meg azzal, hogy csupán a bizonyosan templomra utaló helyneveket gyűjtssem össze – ezt tartalmazza a munka első része² –, de arra törekedtem, hogy a hasonló munkát végzők számára támpontot nyújtva csoportosítsam azokat a helyneveket is, amelyek középkori templomhelyekre utalhatnak, de esetükben egyedi elbírálás szükséges annak eldöntéséhez, hogy valóban ilyen objektumról nyerték-e elnevezésüket, vagy a névadás mögött másféle motiváció sejthető.³

Munkám előzményei kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy az ún. vallási és egyházi településnevekről több nyelvészeti cikk is készült (HOFFMANN 2001: 70, 188), de ezek szinte kivétel nélkül középkori vagy máig élő, középkori előzményekkel rendelkező településnevek eredetével foglalkoztak, míg az egyházi vonatkozású, a középkorig általában nem visszavezethető dűlő- és határrészek neveivel – amelyek közé az elpusztult templomokra utaló helynevek is sorolhatók – nem foglalkozott rendszeresen a névtani kutatás.

² Terjedelmi okok miatt a munka ezen részét itt nem közöljük. – *A szerk.*

³ Az ott felsorolt lelőhelyekre l. részletesen: K. NÉMETH 2006.

Nem titkolt szándékom, hogy az utóbbi két évtizedben örvendetesen megszaporodott középkori templom-kataszterek jövőbeli összeállítói számára saját tapasztalataim alapján segédeszközt nyújtsak, egyben a helytörténeti kutatók figyelmét is ráirányítsam azokra a dűlőnevekre, amelyek középkori templomokat (is) jelölhetnek, s amelyek pontos eredetét helyismeretük révén könnyebben felderíthetik, mint a nagyobb területet kutató, s a lokális információkat nehezebben áttekintő középkoros régészek.

Vizsgálódásom helyszínén, a középkori Tolna megye területén jelenleg három megye osztozik. Legnagyobb részét természetesen a jelenlegi Tolna megye alkotja, de Somogy megye keleti felén egy 4–12 kilométer széles, észak–déli irányú sáv, Észak-Baranyából pedig egy helyenként 20 kilométer széles, nyugat–keleti irányú terület is ide tartozik.

Ez az országrész – talán meglepőnek hangzik – a középkori Magyarország egyik leginkább elpusztult területe. Jeles középkorászunk, Engel Pál fogalmazta meg, hogy míg hazánk északi és keleti országrészeiben a középkori településhálózat lényegében fennmaradt, a Dunántúlon (Tolna megye kivételével), az Alföldön és Északnyugat-Szlavóniában pedig a helyenként jelentős pusztulás ellenére is megőrződött a középkori falvak jelentős részének az emléke, addig „Messze a legtöbb nehézség azzal az országrésszel kapcsolatban merült fel, amelyben a középkori településhálózat gyakorlatilag megsemmisült. A különösen mostoha sorsú Tolna megyén kívül az az összefüggő terület értendő ezen, amely a Drávántúl csaknem egészét, a Bácskát, az egykori Zaránd és Arad megyéket, valamint a Bánát (Temesköz) túlnyomó részét foglalta magába. Ezen a területen a középkori településeknek csak igen kis hányada maradt fenn, gyakran azok sem az eredeti helyükön, ennél fogva az egyéb helynévanyag is viszonylag szegényes” (ENGEL 2001: Bevezető a térképhez).

A mintaterület kiválasztását indokolta, hogy a régészeti lelőhelyeket kevés kivétellel a terepen is ismerem, Tolna megye középkori templomait doktori disszertáció keretében dolgoztam fel (K. NÉMETH 2006). Örvendetes módon Tolna megye földrajzi neveinek összegyűjtése és régészeti szempontú elemzése is megtörtént, tehát névtani szempontból, a névtan és a régészet kapcsolata szempontjából is jól kutatott a terület (GAÁL–KŐHEGYI 1984).

Tolna megye földrajzi neveit – így a templomokra vonatkozó neveket is – több, a megye teljes területére kiterjedő gyűjtésből ismerjük. Ezek közül időben az első Egyed Antal 1828-ban szétküldött kérdőíve, ahol a 22 kérdőpont között kifejezetten rákérdezett a középkori templomrokra („10: Találkoznak-e a határban vagy környékén régi romladékok u.m. Templomok, Várak, Sánczok, Római emlék kövek, vagy szerszá-

mok?”), és a válaszokban 28 templomról meg is emlékeztek az adatszolgáltatók (CSERNA-KACZIÁN 1986).

A dűlőnevek országos összegyűjtését részben hivatalos segítséggel, részben magánúton 1864–1865-ben nyomtatott kérdőívek segítségével Pesty Frigyes végezte el, nyomtatásban azonban csupán egy általános kötet jelent meg (PESTY 1888), az egyes megyék anyaga sokáig kéziratban hevert, mára azonban túlnyomó részüket közre adták.⁴ A hét kérdés közül főleg az utolsó, a dűlőnevek felsorolása és ezek magyarázata tartalmazza a legtöbb egyházi topográfiai vonatkozást. A helynévgyűjtés Tolna megyei régészeti vonatkozásainak esettanulmányából tudjuk, hogy Pesty Frigyes korában 95 község területéről 3300 dűlőnév gyűlt össze (kb. 1 dűlőnév/km²), s általuk 75 konkrét régészeti lelőhelyre vagy leletre utaltak, 120 földrajzi név pedig elpusztult középkori falvakkal kapcsolatos (GAÁL-KŐHEGYI 1974).

A földrajzi neveket az 1960-as évektől kezdve több megyében ismét összegyűjtötték helyi adatközlők segítségével.⁵ Régészeti hasznosításuk lehetőségeit éppen Tolna megye példáján Gaál Attila és Kőhegyi Mihály elemezte. Számításaik révén tudjuk, hogy Tolna megye 19 048 földrajzi nevének 3%-a (571 név) tartalmaz régészeti adatokat, községenként átlagosan tehát 3–10 ilyen információval számolhatunk (GAÁL-KŐHEGYI 1984). A régészeti vonatkozású földrajzi nevek főleg a műveltségnevekhez tartoznak, azon belül pedig leginkább építménynevek vagy ritkábban eseménynevek (TORMA 1981). Ennek megfelelően a középkori templomokra vonatkozó dűlőneveket is építményneveknek tarthatjuk.

Gyűjtésem szerint a középkori Tolna megye területén 41, kifejezetten elpusztult középkori templomra utaló dűlőnév található (amelyek azonban valamivel kevesebb objektumot jelölnek a párhuzamos névalakok miatt), az esetlegesen ilyen jelentésű, további vizsgálódást igénylő földrajzi nevek száma pedig ennek a számnak a sokszorososa.

A biztosan elpusztult templomra utaló helynevekben két szó változik, különféle elő- és utótagokkal, a *templom* és az *egyház*. *Templom* szavunk latin eredetű, eredeti jelentése *madárjóstól kijelölt megfigyelőkör*, ebből ered *megszentelt hely* jelentése (TESz. III. 886). Az *egyház* szó előtagja a *szent* jelentésű régi magyar *id* szó, jelentése tulajdonképpen *szent ház, megszentelt épület* (TESz. I. 724).

A középkori templomokkal kapcsolatos dűlőnevek megfigyeléseim szerint két csoportba sorolhatók, amelyek közül az egyiket további négy kategóriára lehet bontani. A csoportosításba nem vettem be a romokat,

⁴ Kiadásai: KOSÁRY 2000: 295–296.

⁵ Kiadásai: KOSÁRY 2000: 298–299.

mert ezek fizikai megjelenése nagyban eltér a már csak régészeti módszerekkel kutatható templomokétól; megjegyzendő ugyanakkor, hogy a templomromok névadása részben azonosságokat mutat az elpusztult templomok neveivel.⁶ Az általam a középkori Tolna megye példája alapján felállított helynévcsoporthoz a következők:

1. templomot jelző szó jelzős szerkezetben

- a) állapotra utaló jelző: Dült-, Ó-, Öreg-, Pusztá-, Régi-, Rossz-;
- b) szín: Fehér-, Vörös-;
- c) vélt építők: Pogány-, Rác-, Török-;
- d) építőanyag: Kő-.

2. *templomhely* jelentésű szó

Kosztyelék; Templomhely.

Nemzetiségi névalakokkal tanulmányomban szándékosan nem foglalkoztam részletesen területi és nyelvismereti okokból, de ahol előbukkantak, ott természetesen minden esetben szerepeltettem őket adattáramban. Hasonlóan nem elemeztem külön a középkori templomokat jelző földrajzi nevekhez járuló, a művelési ágra (általában: *-dűllő*, *-szántó*) vagy a felszíni formára utaló járulékos elemeket (általában: *-domb*, *-hegy*), hiszen ezek nem tartoznak szorosan vizsgálatom tárgyához. Kiegészítésként számos további példát említhetünk az ország más területeiről, köztük néhány ritka utótagot is.⁷ A templomokra utaló helynevek torzult alakjai szintén nem tartoznak kutatásom szűkebb tárgyához.⁸

A helynévcsoporthoz bemutatása előtt röviden elemeztem kialakulásuk lehetséges indítékait, különös tekintettel a régészeti szempontokra. Az egyes típusba tartozó helyneveket minden helynévtípus esetében kiegészítettem az ország más tájairól származó helynevekkel, amelyeket kivétel nélkül a már elkészült egyházi topográfiai adattárakból merítettem.⁹ Megjegyzendő, hogy az általam Tolna megye középkori templomai alapján felállított kategóriák az említett, több megyére kiterjedő templomadattárak fényében sem szorultak jelentős kiegészítésre vagy módosításra.

⁶ A templomromok neveire: BENCZE 1997.

⁷ Pl. Pusztatemplom-lápa Perőcsény határában. L. TARI 2000: 110.

⁸ Pl. a Baranya megyei középkori Fehéregyház helyét jelző Ferityház névalak Szébény határában. Vö. BMFN. 1982. II. 102: 194/232.

⁹ Ezekre részletesen: K. NÉMETH 2010.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy két helynévtípus középkori falunévként is jelentkezhet: a színnevekkel kapcsolatos (pl. *Fehértemplom*, *Vörösegyház*), valamint a *Kőegyház* helynevek nemcsak dűlő-, de településnévként is igazolhatók. Ezek esetében mindig külön kell megvizsgálni, hogy azonos nevű középkori település nevét őrizte-e meg a dűlőnév, vagy attól függetlenül, az újkorban nyerte-e a nevet.

FELTÉTELESEN KÖZÉPKORI TEMPLOMRA UTALÓ DÜLŐNEVEK

Az alább következő, a teljesség igénye nélkül készült válogatás elsősorban azokat a régészeti lelőhelyneveket (földrajzi neveket) tartalmazza, ahol gyűjtésem szerint igazolhatóan templom állt a középkorban. Az adattár elsősorban Tolna megyei dűlőnevekre épül, de az egyes helynévtípusok ábécésorrendben történő felsorolása után * jellel elválasztva esetenként az ország más területeinek egyházi topográfiai adatairaiból származó helyneveket is közlök. Az egyes lelőhelynevek (amelyek általában egy mai településnévből és egy földrajzi névből állnak) után zárójelben közlöm a lelőhely által jelölt középkori település nevét, nem Tolna megyei falu esetében pedig a mai megyét is.

E helynevekben két vonás közös: az adott település határában a dűlőnév igazolhatóan elpusztult középkori templomot jelöl, de a helynévtípus önmagában nem alkalmas arra, hogy minden hasonló helynév esetben is kritika nélkül ilyen objektum léteire következtessünk belőle. Ilyen helynevek esetén további adatok bevonása révén kell mérlegelnünk, hogy a helynévadás indítékát középkori templom léte vagy más motiváció befolyásolta-e.

1. TEMPLOMÉPÜLETRE UTALÓ KIFEJEZÉS

(EGYHÁZ, KAPELLE, KIRCHE, KLASTROM, KLOSTER, KOLOSTOR, SZENTEGYHÁZ, TEMPLOM)

A helynevekben felbukkanó, templomépületre utaló kifejezések esetenként elpusztult középkori templomra utalhatnak, de ellenpéldaként újkori építményeket is említhetünk. Egy szántóföldet jelölő *Templomdomb* helynév nagy bizonyossággal elpusztult templomot jelöl, a hasonló nevű, de belterületen fekvő dombokon pedig általában a települések mai templomait találjuk (de pl. a mai Varsád központjában álló *Templomdombon* a falu középkori temploma feküdt).

EGYHÁZ-, EGYHÁZAS-

Egyházalja: Ócsény, Egyházalja (Ócsény)

Egyház-fok: Sárpilis, Egyház-fok (Pilis)

*

Egyházhalma: Ecsegefalva, Egyházhalma (?, Békés m.) (SZATMÁRI 2005: 110)

Egyházmöge: Vác, Egyházmöge (Naszály, Pest m.) (TARI 2000: 155)

Egyház mögött: Sarkadkeresztúr, Egyház mögött (?, Békés m.) (SZATMÁRI 2005: 143)

Egyház-tanya: Gerendás, Egyház-tanya (?, Békés m.) (SZATMÁRI 2005: 116)

Egyházasdomb: Dömsöd, Egyházasdomb (Apaj, Pest m.) (TARI 2000: 59)

KAPELLE

Kapelle: Kalaznó, Gemeinsame-Wieser, Kapelle (Kalaznó)

Kapellberg: Keszőhidegkút, Kapellberg (Kesző)

KIRCHE(N)-

Kirchenhalte: Tevel, Pusztapél, Kirchenhalte (Pél)

KLASTROM

Klastromvölgy: Báta, Klastromvölgy, Szent Vér templom (Báta, bencés apátság)

KLOSTER

Kloster: Gödre, Gödreszentmárton, Kloster/Unterm Kloster (Szentmárton)

Klószerbrunne: Somogydöröcske, Klószterbrunne (Szentpál, pálos kolostor)

KOLOSTOR

Kolostori-dűlő: Mágocs-Kolostori-dűlő (Györgyi, ferences kolostor)

SZENTEGYHÁZ

Szentegyház-hegy: Miszla, Bikádpusztá, Szentegyház-hegy (Bikád)

Szentegyházi-dűlő: Bedegkér, Kosztyelék/Szentegyházi-dűlő/Templom-dűlő (Remete/Borskér); Igal, Szentegyházi-dűlő (Dada)

TEMPLOM

Templomdomb: Baté, Templomdomb (Baté); Gyulaj, Túri-erdő, Templomdomb (Től, ágostonos kanonok kolostor); Kajdacs, Kiskajdacs, Temp-

lomdomb → Kajdacs, Kiskajdacs, Fehértemplom-domb; Paks, Gyapa, Templomdomb (Gyapa); Pusztahencse, Templomdomb (Hencse); Szakcs, Borjádpuszta, Borjádi-dűlő, Templomdomb → Szakcs, Borjádpuszta, Borjádi-dűlő, Töröktemplom; Tamási, Szemcsepuszta, Templomdomb (Szemcse); Varsád, Templom-domb (Varsád)

Templom-dűlő: Bedegkér, Kosztyelék/Szentegyházi-dűlő/Templom-dűlő (Remete/Borskér)

Templom foka: Szekszárd, Templom foka → Szekszárd, Templomhely-dűlő

Templomhegy: Németkér, Látóhegy, Kirchenhügel/Kerihkipl/Templomhegy

*

BISERICA

Kunágota, Biserica (?, Békés m.) (SZATMÁRI 2005: 134)

CRKVA (CERKVA, CRKVISTE, CRKVENICA)

Katymár, Crkviste (Lengyel?, Katymár?, Bács-Kiskun m.) (WICKER 2006: 7–9)

Mátételke, Crkvenica (Tataháza?, Temérdekegyház?, Bács-Kiskun m.) (WICKER 2006: 10–11)

KÁPOLNA

Kápolna-halom: Endrőd, Kápolna-halom (?, Békés m.) (SZATMÁRI 2005: 111)

KLISZA

Doroszló, Klisza (Fábiánfalva?, Doroszló?, Szerbia) (WICKER 2006: 18–19)
Pomáz, Klissza (Pomáz, Pest m.) (TARI 2000: 115)

2. A TEMPLOM ÉPÍTŐANYAGÁRA UTALÓ KIFEJEZÉS (KŐ-, KÖVES-, TÉGLÁS-)

Az építőanyagok neveit, illetve az azokból képzett jelzőket tartalmazó helynevek – *Kő-, Köves-, Téglá-, Téglás-* – néha középkori egyházak rejtene. Természetes építőanyagban szegény vidékeken – így pl. az Alföldön – a *Kőhalom, Kőhatár, Kőhányás* helynevek igen gyakran utalnak egy valaha ott állt, szilárd anyagból emelt épületre, leggyakrabban templomra. Ellenpéldaként hozhatjuk fel a Tolna megyében is gyakori *Téglaház* helyneveket, amelyek rendszerint elhagyott, újkori téglaegetők helyeit jelölik.

KŐ-

Kőhányás: Sióagárd, Kőhányás (Agár)

*

Kődomb: Bucsa, Jenő-major (Kődomb-sziget) (?, Békés m.) (SZATMÁRI 2005: 102)

Kőhalom: Balotaszállás, Kőhalom (?, Bács-Kiskun m.) (GALLINA 1998); Cegléd, Kőhalom (?, Pest m.) (TARI 1995: 127–128); Kiskunmajsa, Bodoglár, Kőhalom (?, Bács-Kiskun m.) (GALLINA 1998)

Kőhatár: Balotaszállás, Kőhatár (?, Bács-Kiskun m.) (GALLINA 1998); Nagykáta, Kőhatár (?, Pest m.) (TARI 2000: 95–96)

KÖVES-

Köveshalom: Kiskunmajsa, Bodoglár, Köveshalom (?, Bács-Kiskun m.) (GALLINA 1998)

Kövespart: Cegléd, Kövespart (?, Pest m.) (TARI 1995: 131–133)

TÉGLÁS-

Téglás-dűlő: Pálfa, Téglás-dűlő (Apor, ágostonos kanonok kolostor)

*

Tégláshalom: Tápiószele, Tégláshalom (?, Pest m.) (TARI 2000: 144)

3. A TEMPLOMNAK HELYET ADÓ FALU HELYÉRE UTALÓ KIFEJEZÉS (FALUHELY, ÖREGFALU, ÓFALU)

A templomok pusztulása után azok fizikai valója többé már nem válhatott a névadás motivációjává, az elpusztult falvak helyét ugyanakkor sokáig fenntartotta a hagyomány. Nagy számuk és változatosságuk miatt itt nem részletezem azokat a dűlőneveket, amelyek a középkori faluneveket eredeti alakban (Szentmártoni-dűlő), valamilyen kiegészítővel ellátva (Kisgörcsmény, Ónána) vagy torzítva (Szonfova) őrizték meg, csak a hely régi voltára utaló jelző és a *Faluhely* szó összetételéből képzett neveket említem, amelyekben belül a régészeti terepbejárások templomot is kimutattak. A hasonló típusú helynevek természetesen templommal nem rendelkező elpusztult falvakat is jelölhetnek.

FALUHELY

Alsónána, Régi faluhely/Altedorf (Nána)

Dunaszentgyörgy, Faluhely (Szentgyörgy)

Paks, Faluhely (Tamár?)

ÓFALU

Gerjen, Ófalu (Gerjen)

ÖREGFALU

Tengelic, Öregfalu (Tengelic)

4. A TEMPLOMHOZ TARTOZÓ TEMETŐT TARTALMAZÓ HELYNÉV (KIRCHHOF, TEMETŐ)

Néhány középkori templom lelőhelyének nevében nem a templom vagy a faluhely, hanem a templom körüli temető emléke őrződött meg. Ezek keletkezése régészeti szempontból leginkább úgy valószínűsíthető, ha feltételezzük, hogy a névadás idejére a templom falmenő falai jórészt eltűntek, de körülötte ennek ellenére – emlékezve a hely megszentelt voltára – tovább temetkeztek a török korban, illetve akár az újkori újrateremtés idején is.

KIRCHHOF

Hidas, Kirchhofäcker (Hidas)

Kistormás, Raizenkirchhof (Tormás)

TEMETŐ

Báta, Régitemető-völgy (Báta)

Paks, Csámpa, Sáfrány-tanya (egykor: Ráctemető) (Csámpa)

5. A TEMPLOM VÉLT ÉPÍTETŐIRE, HASZNÁLÓIRA UTALÓ HELYNÉV (BARÁT-, RÁC-, TÖRÖK-)

A törökökkel és rácokkal kapcsolatos szinte bármely helynév érdemes az elpusztult templomok kutatóinak figyelmére. Tolna megyében egy-egy *Török-domb*, illetve *Török-sziget* helynév is ilyen épületeket rejt. A néphagyomány ezek esetében – vélhetőleg pusztultsági fokuk előrehaladt volta miatt – már nem tudta rögzíteni a rajtuk található épület jellegét, de összefüggésbe hozta a helyeket a névadó népesség előtti korszakkal. E helynevek természetesen más jellegű, közép- vagy törökkori régészeti emlékeket (pl. várakat) is rejthetnek. Ugyanez elmondható a rácokkal kapcsolatos helynevekről is. A *Barát*- kezdetű helynevek néha középkori kolostor közelségét sejtetik, de természetesen újkori szerzetesközösségek jelenlétére, birtoklására is utalhatnak.

BARÁT-

Ozora, Barátkút tér (Ozora, ferences kolostor)

RAIZEN-, RÁC-

Kistormás, Raizenkirchhof (Tormás)

Paks, Csámpa-Sáfrány-tanya (egykor: Ráctemető) (Csámpa)

TÖRÖK-

Simontornya, Újsortól délre/Török-domb (Újfalu?)

Szekszárd, Török-sziget (Malonta)

6. AZ ELPUSZTULT TEMPLOM HELYÉN VAGY KÖZELÉBEN LÉTESÍTETT EGYHÁZI LÉTESÍTMÉNY NEVE (KÁLVÁRIA, KERESZT)

Nem ritka, hogy az elpusztult templomok helyén már a 18. században kápolnát, kálváriát vagy útszéli keresztet emeltek a kegyes helybeliek, akiknek bizonyára nemcsak a hagyomány, hanem saját érzékszerveik is segítettek az egykori épületek helyének felismerésében. Ennek egyik ritka példáját részletesen is elemeztem: a Gyulaj határában fekvő Vörös-keresztfa a falu Vörösegyháznak nevezett középkori templomától – pontosabban annak helyétől – néhány méterre ma is áll, tövében a templom területéről szántáskor kihordott középkori téglák és kövek találhatók (K. NÉMETH 2009). Természetesen nem kell minden mai kálvária vagy út menti feszület közelében elpusztult templomokat keresnünk, de nem is zárhatjuk ki őket vizsgálódásainkból.

KÁLVÁRIA

Dunaföldvár, Kálvária (Földvár)

Kurd, Kálvária (Kurd)

Zomba, Kálvária-dűlő (Zomba?)

KERESZT

Gyulaj, Vörösegyházi-dűlő, Vörös-keresztfa (Gyulaj)

Irodalom

- BENCZE 1997 = BENCZE Balázs: *Balaton-felvidéki templomromok*. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. B. Gergely Pirocska – Hajdú Mihály. Bp. 1997, 318–322. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 209.)
- BMFN 1982 = *Baranya megye földrajzi nevei. I–II*. Szerk. Pesti János. Pécs 1982.
- CSERNA-KACZIÁN 1986 = CSERNA Anna – KACZIÁN János: *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna megyéről*. Szekszárd 1986.
- ENGEL 2001 = ENGEL Pál: *Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM. Bp. 2001.
- GAÁL-KŐHEGYI 1974 = GAÁL Attila – KŐHEGYI Mihály: *Tolna megyei tapasztalatok Pesty Frigyes helynévtárának hasznosíthatóságáról a középkori településtörténeti kutatásokban*. In: A településtörténeti kutatás módszerei. Az MTA VEAB Településtörténeti Szakbizottsága által 1973. dec. 11–12-én rendezett tudományos ülésszakhoz kapcsolódó korreferátumok és hozzászólások. Összeáll. Müller Róbert. Veszprém 1974, 41–54.
- GAÁL-KŐHEGYI 1977 = GAÁL Attila – KŐHEGYI Mihály: *Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában. III*. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6–7 (1975–76) [1977] 279–360.
- GAÁL-KŐHEGYI 1984 = GAÁL Attila – KŐHEGYI Mihály: *Tolna megye földrajzi nevei régészszemmel*. Dunatáj 7 (1984) 1. sz. 58–67.
- GALLINA 1998 = GALLINA Zsolt: *Árpád-kori és középkori templomok Kiskunhalas környékén*. In: Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Szerk. Szakál Aurél. Kiskunhalas 1998, 83–108.
- HOFFMANN 2001 = HOFFMANN István: *Helynévkutatásunk utóbbi négy évtizede*. Habilitációs értekezés. Debrecen 2001. <http://nevarchivum.unideb.hu/nevarchivum/konyvtar/keziratok.html> [a letöltés dátuma: 2011.03.10.]
- K. NÉMETH 2006 = K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2006.
- K. NÉMETH 2009 = K. NÉMETH András: *Vörösegyházi-kereszt – Vörös-köröszfa. A helynévi motiváció egy sajátos továbbélése*. Névtani Értesítő 31 (2009) 113–117.
- K. NÉMETH 2010 = K. NÉMETH András: *A középkori Magyarország egyházi topográfiai kutatása. Kutatástörténeti áttekintés*. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp. 2010, 271–287.
- K. NÉMETH 2011 = K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.
- KOSÁRY 2000 = KOSÁRY Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 1. Könyvtárak és bibliográfiák*. Bp. 2000.
- PESTY 1888 = PESTY Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. Bp. 1888.
- SZABÓ 2008 = SZABÓ József: *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged 2008.

- SZATMÁRI 2005 = SZATMÁRI Imre: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba 2005.
- TARI 1995 = TARI Edit: *Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén*. Cegléd 1995. (Ceglédi Füzetek 31.)
- TARI 2000 = TARI Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre 2000. (Studia Comitatus 27.)
- TESz. = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1984.
- TORMA 1978 = TORMA István: *Régészeti adatok a néphagyományban és a történeti mondákban*. In: *Mítosz és történelem*. Szerk. Hoppál Mihály. Bp. 1978, 148–154. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.)
- TORMA 1981 = TORMA István: *A földrajzi nevek és a régészet*. In: *Név és társadalom*. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. Hajdú Mihály – Rácz Endre. Bp. 1981, 207–209.
- TORMA 1997 = TORMA István: *Harangos-kút (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben)*. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály. Bp. 1997, 274–284. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 209.)
- TORMA 1999 = TORMA István: *Leányvár*. Névtani Értesítő 21 (1999) 168–175.
- TÓTH 1977 = TÓTH Endre: *Eötteven seu via antiqua Romanorum*. Magyar Nyelv 73 (1977) 194–201.
- WEIDLEIN 1935 = WEIDLEIN János: *A dúllőnévkutatás történeti vonatkozásai*. Századok 69 (1935) 665–692.
- WICKER 2006 = Wicker Erika: *Crkve, klisza, gradina, klostr*. Középkori településeket jelző határrészek Bács-Bodrog vármegyében. Cumania 22 (2006) 5–77.